

УДК 398.32:582.623(=161.2=512.1)

Василь Балашок
(Київ)

ЩЕ РАЗ ДО ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ ОБРАЗУ ТОПОЛІ У ФОЛЬКЛОРІ ТА ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ (у контексті українсько-тюркських взаємин)

У статті йдеться про походження образу тополі у фольклорі та віруваннях українців. Із залученням широкого порівняльного матеріалу доводиться, що образ тополі українці запозичили від тюркських народів, з якими здавна контактували і в яких тополя відіграє дуже важливу роль у космологічних уявленнях, фольклорі, обрядовості та загалом духовній культурі.

Ключові слова: тополя, фольклор, балада, вірування, духовна культура, запозичення, українці, тюрки.

В статье речь идет о происхождении образа тополя в фольклоре и верованиях украинцев. С привлечением широкого сравнительного материала доказывається, что образ тополя украинцы заимствовали у тюркских народов, с которыми издавна контактировали и у которых тополь играет очень важную роль в космологических представлениях, фольклоре, обрядности и вообще духовной культуре.

Ключевые слова: тополь, фольклор, баллада, верования, духовная культура, заимствование, украинцы, тюрки.

The article is devoted to the origin of the figure of poplar in Ukrainian folklore and beliefs. It is proved with the attraction of a broad comparative material that the Ukrainians borrowed the figure of poplar from the Turkic peoples, with whom they have been in contact long since and whose poplar plays a very important role in cosmological beliefs, folklore, rituals, and spiritual culture in general.

Keywords: poplar, folklore, ballad, beliefs, spiritual culture, borrowing, Ukrainians, Turks.

У «Матеріалах до української етнології» за 2011 рік автором цих рядків була опублікована невелика стаття «Витоки ритуально-фольклорного образу тополі в українській культурі» [7], щодо якої критики зауважили слабкість доказової частини і недостатність порівняльного матеріалу. Тому пропонується стаття є розвитком попередньої, у ній автор намагався максимально врахувати зауваження опонентів і стосовно доказової частини, і особливо щодо підбору порівняльного матеріалу.

Так, у переважній більшості слов'янських народів, як і в сусідніх неслов'янських – балтських, фіно-угорських, скандинавських етносів, важливе місце у фольклорі, міфології та ритуалах належить березі. Факти, що стосуються культури берези у слов'ян, скрупульозно зібрав німецький дослідник Вільгельм Леттенбауер у книзі «Культ дерев у слов'ян. Порівняльне народознавче культурно- і релігійно-історичне дослідження» [44, S. 16, 32, 33–38, 49, 93, 107–108, 119, 146, 158, 188, 193, 196, 201, 215]¹. У віруваннях, фольклорних текстах та обрядах українців більшос-

ті регіонів нашої країни береза переважно поступилася місцем тополі. Водночас, очевидно, тополя в народній духовній культурі українців посіла важливе місце порівняно недавно. На користь такого припущення, по-перше, свідчить той факт, що вона так до кінця і не набула такого значення у віруваннях та фольклорі жителів українських Карпат і Полісся. По-друге, тополя майже не трапляється в українських замовляннях, які, безумовно, є дуже архаїчними за походженням. У них йдеться про дуб, липу, вербу, грушу, калину, лозу, клен, доволі часто говориться про березу та деякі інші різновиди дерев, але аж ніяк не про тополя [9]².

А от в українських народних баладах і піснях тополя трапляється доволі часто (наприклад, пісні «Ой у полі дві тополі, а я одну зрубаю...», «Ой у полі дві тополі, одна одну хитає...» та ін.). Крім того, існують повір'я і народна балада про перетворення дівчини чи молодої жінки на тополя, а також обряд «водити (вести) тополю». Як відомо, тополею на Зелені свята під час обряду «водіння тополі» вбирали обов'язково дівчину, і водив

її селом та полями, співаючи відповідну пісню, саме дівочий гурт. М. Костомаров про ці повір'я й відповідний обряд писав (для кращого розуміння деталей наводимо мовою оригіналу): «Вот какое предание сохранилось об этом дереве: молодой казак уехал за море и оставил на родине свою милую; неутешная “коханка”, по совету волшебницы, стоя на высокой могиле в степи, выглядела своего любезного и превратилась в тополь. Памятником этого предания остался в Малороссии обряд, отправляемый на Зеленой неделе. Дивчата выбирают одну из своих подруг, привязывают ей поднятые вверх руки к палке и таким образом водят по слободе и полю с припевами:

Стояла тополя край чистого поля:
“Стій, тополонько! Не развивайсь,
Буйному вітроньку не піддавайсь!”.

Это называется “вести тополю”; выбранную девушку зовут “тополя» [23, с. 81].

З тополею, а не з березою або горобиною, як, скажімо, росіяни чи фіни, українці, як правило, порівнюють струнку дівчину і молоду жінку у фольклорних текстах та авторських художніх творах [11, с. 25; 16, с. 366; 25, с. 158]. Народні вірування про перетворення дівчини на тополю використали при написанні своїх творів українські поети-романтики Степан Руданський (балада «Тополя») та Микола Костомаров (вірш «Явор, тополя і береза. Из народного предания»). Так, у М. Костомарова зла свекруха за допомогою чаклунського зілля перетворила невістку на тополю, а сина на явора. Цікаво, що сама зла жінка обернулася березою: «Стала їй коронька тіло вкривати, / Стала матуся – біла береза» («Явор, тополя і береза. Из народного предания») [22, с. 21–22].

Найвідомішими ж є ранні твори Тараса Шевченка – балада, що так і названа «Тополя» [16, с. 57; 44, S. 118, 210], і балада «Коло гаю в чистім полі» [17, с. 219]. Загалом тополя трапляється у творах поета дуже часто й у більшості випадків вона поєднується з жіночими образами. Наприклад: «Ганна кароока, / Як тополя серед поля, / Гнучка та висока» («Утоплена»); «Як тополя похилилась / Молодиця молодая» («Наймичка»); «Дочка уродлива. / Мов тополя виростає» («Княжна»); «І похилилась мов тополя / Од вітру хилиться в яру» («Марія»); «Не тополю

високою / Вітер нагинає, Дівчинонька одинока / Долю зневажає» та ін. Загалом слово «тополя» вжито у творах Т. Шевченка 33 рази та ще три рази «тополенька» [36, с. 341].

Народну баладу, яка «поширена в безлічі варіантів на українській етнографічній території» й послужила прототипом Шевченкової «Тополю», а також легенду про перетворення дівчини (молодої жінки) на тополю, що пояснює обряд «водити тополю», наводить у статті «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка» Ф. Колесса [20, с. 217–218]. Різні варіанти цієї народної балади опубліковані українськими фольклористами в спеціальному двотомному виданні «Балади» [5, с. 216–236]. Загалом баладний сюжет «невістка, заклята в тополю» існує в Україні в 140 варіантах [42, с. 288]. Водночас дослідники зазначають, що цю баладу фіксують також у сусідніх з українцями слов'янських народів. Вони виокремлюють такий ареал побутування балади про перетворення молодої жінки на тополю та відповідних вірувань: уся Україна, майже вся Білорусь, а в Росії – територія навколо міста Курська і прилеглі райони. У зв'язку із цим слід зазначити, що в Росії – це терени колишнього сходу Сіверської землі, яка раніше входила, разом з іншими українськими територіями, до складу Великого князівства Литовського [31]. Сіверську землю, як і інші сучасні північно-східні терени України, заселяли нащадки сіверян – севрюки – один з реліктив колишніх локальних (обласних, чи «земельних») етносів давньоруської епохи, які відповідали «землям» чи, дещо умовно, князівствам (одному або кільком) доби удільної роздробленості. Крім того, у ці райони Росії в середині – другій половині XVII ст. спрямовувався потужний потік народної колонізації з України. Тобто район Росії, де зафіксовано побутування народної балади про перетворення молодої жінки на тополю, так чи інакше виявляє тісний зв'язок з Україною та українцями.

Слід зазначити, що балада та відповідне вірування про перетворення заклятою злою свекрухою невістки на дерево поширена й у народів, переважно слов'янських, що проживають на захід від України. Вони перебувають у межах давнього, ще язичницького за похо-

дженням, загальнослов'янського культу дерев [44]. Водночас молода жінка в них перетворюється не лише і не стільки на тополлю, а переважно на інші види дерев: горобину, сосну, явір, билину тощо. Польський фольклорист і етнограф Ян Станіслав Бистронь обґрунтував положення, що аналізована балада, яка, окрім українців, трапляється в різних варіантах серед словаків, мораван (субетнос чехів), частини поляків і навіть у німців³, а в східних слов'ян – серед білорусів і росіян, походить саме з України. Усі інші народи запозичили її від українців («малорусів»), більше чи менше видозмінивши [43]. Ф. Колесса теж вважає, що балада про тополлю постала в Україні, зокрема на центральноукраїнських землях, і вже звідти поширилася на інші терени. «Білоруські й російські варіанти пісні про “Тополлю” запозичені також від українців», – зазначає він [21, с. 602]. В українців також існують варіанти народної балади, у яких невістка перетворюється не на тополлю, а на горобину, билину тощо, проте вони трапляються досить рідко.

О. Дей висунув власну версію витіснення в українців тополею інших порід дерев у зазначеній баладі (щодо обряду «водити тополлю» він не пише з цього приводу нічого). Зокрема, на його думку, це сталося тому, що в другій половині XVIII – на початку XIX ст. в Україні відбувалося активне культивування завезеної з Італії через Польщу пірамідальної тополі, стрункість і форма якої, мовляв, так вразила українців, що призвела до масової заміни цим деревом інших видів рослин у баладі [14, с. 117, 119–120]. Водночас він не наводить жодних доказів на користь свого припущення. Треба також враховувати, що пірамідальна тополя добре росте далеко не на всій території України. Зокрема, з власного досвіду знаю, що вона погано приживається на півночі нашої країни, а саме на більшій частині Чернігівської області та в північній частині Київської і Полтавської областей. Там пірамідальна тополя якщо й трапляється, то дуже рідко. А як зазначає О. Дей, «архетип балади» про перетворення молодої жінки на тополлю виник саме на теренах Чернігівщини й Полтавщини [14, с. 117]. До речі, саме в Центрально-Східній Україні – на Київщині, Черкащині, Харківщині (а ці сучасні області охоплюють частини теренів

колишньої Чернігівської і особливо Полтавської губерній) – зафіксовано й обряд «водити тополлю» [12, с. 56; 26, с. 195]. До того ж сам О. Дей визнавав, що ще до появи пірамідальної тополі в Україні в українських піснях дівочі образи уподібнювалися місцевим видам тополі [14, с. 119]. І це, очевидно, не випадково.

Можливо, початок вирощування пірамідальної тополі в Україні й справді деякою мірою сприяв витісненню цим деревом інших різновидів рослин в означеній народній баладі. Проте, на нашу думку, порівняння дівчини чи молодої жінки з тополею у фольклорних текстах і вірування в перетворення її на тополлю в українців були надзвичайно поширені й без того. І причина цього явища мала дещо іншу природу, ніж запропонована О. Деєм. Річ у тім, що у випадку з тополею українці виявляють вельми значну схожість зі своїми східними й південними (з Криму) етнічними сусідами. Зокрема, тополя відіграє дуже важливу роль у космологічних уявленнях, фольклорі, обрядовості і загалом духовній культурі тюркських народів.

Так, саме тополя Байтерек уособлює Світове дерево в картині світу тюрків. Зокрема, вона постійно фігурує в героїчному епосі алтайців, казахів та інших тюркських народів, і навіть у бурятів, які належать вже до монгольської групи (підсім'ї) алтайської сім'ї народів (у монголо-ойратському епосі, як правило, місце тополі посідає сандалове дерево) [13, с. 14]. У міфології тюрків Байтерек поєднує три світи: небесний, земний та підземний. Трьом світам відповідає його крона, стовбур і корені. Байтерек – вісь світів. Його коріння перебуває в Нижньому світі, а верхівка сягає Верхнього світу і впирається в Полярну зірку. На Байтереку, як листя, ростуть ембріони дітей та худоби. Коли приходить час, душі дітей у вигляді зірок летять у Середній світ – світ людей. Тут же, на гілках Байтерека, мудрий і безсмертний ворон навчає душі майбутніх шаманів. Біля коренів Байтерека розміщуються живильні джерела, які дають початок великим рікам. Ті ріки, які течуть на північ, у країну темряви, холоду й смерті, забирають із собою душі померлих. На вершині Байтерека розташоване гніздо двоголового орла, який дивиться в різні сторони світу й перевіряє виконання богами та людьми волі

Тенгри (Бога-Отця). Там же, у цьому гнізді, орлиця знесе священне яйце, з якого знову відродиться світ. З Нижнього світу зловредний його володар Ерлік в образі змія пробирається до священного гнізда й хоче викрасти яйце світопорядку. Однак Тенгри уважно стежить за ним і ударом своєї золотої палиці скидає змія з дерева в підземний світ. Великий Байтерек росте на первозданній світовій горі – Кок-тобі на Алтаї. Тому тюрки вшановують гори, ріки й дерева, які нагадують їм Байтерек, Велику гору і Священну ріку [8].

Особливо цікавим є зображення Байтерека в алтайському героїчному епосі «Маадай-Кара», адже алтайці проживають у регіоні, де тюрки вперше виступили на історичну арену як окрема етнічна спільнота: «У долині – кращій із долин – / Стоїть великий Байтерек – / Стостовбурна тополя-велетень. / <...> Семиколінний Байтерек / Листям обріс як днями вік. / Під кожною зі ста гілок / Сховається табун коней. / На верхній гілці золотій, / Оточені листям густим, / Зозулі віщі там сидять, / Шляхи майбутнього вистежують. / Дзвінкоголосі, вони / Передбачають майбутнього дні. / <...> У середині тополі тої, / На гілці бронзовій її, / Два чорних беркути сидять, / У глибини трьох небес вдивляються, / За край землі кидають погляд, / Шляхи і стежки стережуть, / Щоб спокій рідної землі / Вороги порушити не змогли. / <...> Біля підніжжя стовбура, / Щоб нечисть зла не змогла / Пройти, вселити в народи страх, / Сидять на кованих ланцюгах, / Шулмусам [підземні духи-перервертні. – В. Б.] стежки заступивши, / Шлях Ерлік-бею загородивши, / Два чорних пси сторожові – Тайгили [великі сторожові пси. – В. Б.] неусипно злі. / Алипу [богатыр. – В. Б.] вірний пес Азар, / Алтаю вірний пес Казар, / Кривавоокі, вони, / іклами клацаючи, лежать / У золото-сріблястій тині, / Алтаю землі стережуть. / Тут славний аргамак [нестримний крилатий кінь. – В. Б.] стоїть, / <...> Могутній кінь Кариш-Кулак, / Чия грива ніби водоспад, / Струменіючи, колихається густий, / Чиї, ховаючи слід, висять / Сто пасом довгого хвоста»⁴ [2, с. 12–13].

Таке зображення Світового дерева підводить нас до думки, що не дарма на похороні киргизського богатыря Манаса, головного героя однойменного епосу, мудрий

старець Бакай саме зі стовбура тополі висік статую його дерев'яного двійника [24]. Не випадковим видається й те, що зі священною тополею пов'язаний чарівний сон алтайських богатырів Ак-Тойчі й Козин-Еркеша: перший кілька років спав у цьому дереві, другий – під ним [13, с. 26]. Під згаданою тополею підступно вбитого Козин-Еркеша чудесним чином оживлюють його дружина Байим-Сур і вірний друг Бачикай-Кара [13, с. 27].

Тополя є одним з важливих образів фольклору тюркських народів. Зокрема, у їхніх фольклорних творах з тополею ототожнюється стрункий юнак чи дівчина, з деякими варіаціями, – в одних народів це переважно юнак, а в інших так само тополею може бути названа й дівчина чи молода жінка. Легенду про перетворення дівчини на тополь зафіксовано серед близьких сусідів українців – кримських татар. Щоправда, у кримськотатарській легенді, записаній В. Кондораки, на тополь боги перетворюють злу дочку, яка збиткувалася над своїми батьками [27, с. 89–91; 28, с. 36–37]. Водночас у кримських татар існує традиція порівнювати з тополею і стрункого хлопця [34, с. 113]⁵. У казках, записаних в Анатолії на території Туреччини і своїм змістом пов'язаних з «Розповіддю про Бамси-Бейрека», яка входить до огузького⁶ епосу «Книга мого діда Коркута», героїню звать Ак-каваккизи – «Дівчина білої (тобто сріблястої) тополі». Біла тополя фігурує й у самій «Книзі мого діда Коркута» у зв'язку з весільним шатром Бану-Чечек – дівчини-войовниці й нареченої згаданого Бамси-Бейрека [18]. А один з героїв узбецького епосу «Алпамиш» Кайкубат співає дівчатам, порівнюючи їх зі струнками топлями: «Станом ви стрункіші за тополі, / Тіло ваше біліше за сніг» [1, с. 97].

У казках казахів священний птах Самрук (без сумніву, споріднений із Симургом чи Сенмурвом з іранської міфології) щороку в кроні Байтерека відкладає яйце – Сонце, що його ковтає дракон, який живе біля підніжжя Дерева життя. Це символізує зміну літа й зими, дня і ночі, боротьбу Добра зі Злом [3]. У сучасній столиці Казахстану Астані споруджено величний монумент Байтерек у вигляді міцного молодого дерева, що уособлює державу, яка зберегла своє історичне коріння, має міцну опору і спрямованість до майбутнього

процвітання. Висота споруди сягає 97 м, а з кулю, що вінчає конструкцію, – 105 м. Діаметр позолоченої кулі – 22 м. Нижній рівень монумента (чотири з половиною метри) розміщений під землею, де розташовані кафе, акваріуми та міні-галерея «Байтерек». Звідти ж можна піднятися ліфтом на найвищий рівень – кулю, усередині якої – бар та панорамний зал [4].

У повісті Т. Шевченка «Близнюки» є явно автобіографічний епізод, у якому описано Священне дерево казахів та обряди поклоніння йому. Хоч про них розповідає один з героїв повісті, проте все це Т. Шевченко, без сумніву, бачив на власні очі, перебуваючи в солдатах у степах Казахстану й Оренбуржя. Згадане Священне дерево росло серед степу неподалік Оренбурга й було саме тополею (наводимо мовою оригіналу): «По обыкновению транспорт снялся с восходом солнца, только [я] не по обыкновению остался в арьергарде. Орь [річка, що протікає в тій місцевості, від назви якої походять назви міст Оренбург та Орськ. – В. Б.] осталася вправо, степь принимала по-прежнему свой однообразный, скучный вид. В половине перехода я заметил: люди начали отделяться от транспорта, кто на коне, а кто пешком. И все в одном направлении. Я спросил о причине у ехавшего около меня башкирского тюря, и он сказал мне, указывая нагайкою на темную точку: “Мана ауля агач” (здесь святое дерево). Это слово меня изумило. Как? В этой мертвой пустыне дерево? И уж, конечно, коли оно существует, так должно быть святое. За толпою любопытных и я пустил своего воронка. Действительно, верстах в двух от дороги, в ложбине, зеленею тополевое старое дерево. Я застал уже вокруг него порядочную [толпу], с удивлением и даже (так мне казалось) с благоговением смотревшую на зеленую гостью пустыни. Вокруг дерева и на ветках его навешано набожными киргизами [стара назва казахів у Росії. – В. Б.] кусочки разноцветных материй, ленточки, пасма крашенных лошадиных волос, и самая богатая жертва – это шкура дикой кошки, крепко привязанная к ветке» [41, с. 310].

У Киргизстані з-поміж «святих місць» навколо озера Исик-Куль найбільше саме тополь, і їх часто вшановують разом із джерелами (а ще такими місцями, проте набагато рідше, виступають верби,

«урючні дерева» (абрикоси), обліпиха та мавзолеї) [32].

Загалом у тюркських народів, як люб'язно повідомили в приватній бесіді авторові цих рядків тюрколог І. Дрига (Інститут сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України) й А. Момрик, тополя є одним з базових, архетипних символів ментальності та вірувань. Тому вона наявна у фольклорі всіх тюркських народів, а також у творах майже всіх тюркських поетів і письменників. У цьому зв'язку згадаймо повість киргизького письменника Чингіза Айтматова «Тополька моя в червоній косинці», у якій він порівнює з тополею молоду жінку. Ще можна назвати повість кримськотатарського письменника Рустема Алі «Тополі живуть вічно». Кримськотатарський поет Сеїтумер Емін, пишучи про закоріненість усього живого у свою землю, не випадково називає й тополі: «Те, що живе, усе має коріння. / Сосни, волошки й тополі... / Хай же буде коренем людини / Мила, рідна земля» [33]. Поетичний образ тополі наявний і у творах казахських письменників – від основоположника письмової казахської літератури Абая Кунанбаєва до модерних майстрів художнього слова. Трьох відомих сучасних казахських письменників – Сакена Сейфулліна, Ільса Жансугурова й Беїмбета Майліна – у спеціальному посібнику для студентів названо «трьома тополями казахської літератури». Тобто тут тополі слугують своєрідними стовпами чи підвалинами, на яких виростає сучасна казахська література [39].

Слід зазначити, що в слов'ян подібні до українських вірування, які стосуються тополі, побутують також серед болгар. У них, зокрема, уважається, що краса тополі впливає на красу дівчини [44, с. 21, 199]. А з-поміж інших європейських народів міфи про перетворення дівчини на тополі зафіксовані у стародавніх греків (на тополі перетворилися три сестри Фаетона, які сумували за загибим братом; так само тополею стала після смерті Левка – дочка Океану) [29, с. 39–40; 35, с. 198; 37, с. 144; 38, с. 313].

Як бачимо, факти свідчать на користь того, що заміщення берези та інших видів дерев тополею в духовній культурі українців сталося не лише з причини розповсюдження цього дерева (до того ж

не тільки тополі пірамідальної) у лісостепових та степових ландшафтах України, хоч цей чинник, можливо, теж не слід повністю відкидати. Дуже ймовірним є вплив сусідніх східних народів, найперше – тюрків. Про значні впливи тюркських народів можна говорити й у згаданому випадку з болгарами (ідеться про тюрко-болгар хана Аспаруха, який заснував Перше Болгарське царство, та інші, переважно пізніші, переселення тюрків до Болгарії). Стосовно Греції слід зазначити, що вона завжди була країною, порубіжною зі Сходом. Можливо, тюркам означене вірування дісталось від асимільованого ними при завоюванні степів чи сусіднього населення південної зони, хоча є ймовірність і того, що воно властиве їм, так би мовити, від самого початку. Адже тополя надзвичайно розповсюджена в Центральній Азії [19, с. 65, 94, 104, 109, 112 та ін.; 30, с. 82, 85, 93, 95, 102–103, 140 та ін.], де тюрки проживали здавна і звідки просунулися на захід, у тому числі й на українські терени.

Образ тополі, як і низка інших реалій культури, потрапив в українські вірування, обрядовість і фольклор, очевидно, у результаті масштабної етнічної взаємодії українців з тюрками в середньовічно-ранньонові часи. Тоді до складу спочатку протоукраїнців, а потім і безпосередньо українського народу влилося доволі багато представників тюркських степових етнічних спільнот, які послідовно змінювали одна одну на півдні України – починаючи від тюрко-болгар гунської епохи, включаючи печенігів, половців (кипчаків), чорних клобуків (торків, берендеїв та ін.) часів Київської Русі, і аж до різних кочових груп татар та ногайців пізнього середньовіччя й ранньонові часу.

Водночас в українців запозичена від тюрків тополя поєдналася саме з дівочими й жіночими образами, що слід визнати за специфічну рису власне української духовної культури. Адже, як ми бачили, у космологічних уявленнях, міфології, віруваннях, фольклорі й загалом духовній культурі тюркських народів образ тополі має набагато універсальніше та всеохопне значення. Сьогодні образ тополі широко вживається також в українській художній літературі, особливо в поезії. Як приклад, можна назвати вірші «Тополина земля» Миколи Сингаївського, «Моя Вкраїно то-

полина» Любові Проць, «Земля євшанна, тополина» Дмитра Білоуса, «Тополина доля» Володимира Мангова, слова «Мій краю рідний! Пісне тополина!» з вірша Володимира Даника «Черкашино! Моя єдина!» та ін. Деякі із цих віршів покладені на музику і стали піснями. А один з пісенних альбомів Іво Бобула зветься «Тополина любов». І такі приклади можна продовжити. Як бачимо, межі побутування аналізованого образу розширилися, порівняно з традиційною народною культурою, проте не набагато. Адже і в авторській літературі тополя в більшості випадків поєднується з жіночими образами та мотивом кохання. Водночас застосовується образ тополі й до рідного краю, України та слугує засобом вираження любові до них. Чи не є це також результатом культурного впливу тюрків?

На завершення варто зазначити, що про етнічну та етнокультурну взаємодію українців з тюркськими народами неодноразово писали дослідники, включно з автором цих рядків [15, с. 378–379; 40, с. 113; 6, с. 229–235]. Водночас тема культурної взаємодії українців з тюрками і запозичення нашим народом в останніх низки міфологічних персонажів, відповідних вірувань, а також фольклорних образів, мотивів, а можливо, і сюжетів заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження.

Джерела та література

1. Алпамыш. Узбекский народный эпос [Электронный ресурс] / по варианту Ф. Юлдаша ; пер. Л. Пеньковского. – Москва : Художественная литература, 1949. – Режим доступа : <http://www.litmir.me/br/?b=218118&p=1>.
2. Алтайские героические сказания / сказитель А. Калкин ; пер. с алт. А. Плитченко ; худож. А. Дианов. – Москва, 1983. – 288 с.
3. Байтерек (монумент) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Байтерек>.
4. Байтерек – главный символ Астаны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.astana-hotels.net/rus/astana/sights/baiterek.htm>.
5. Балади. Родинно-побутові стосунки / упоряд. О. І. Дей та ін. – Київ, 1988. – 538 с.
6. *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – 304 с.
7. *Балушок В.* Витоки ритуально-фольклорного образу тополі в українській культу-

рі // Матеріали до української етнології. – Київ, 2011. – Вип. 10 (13). – С. 188–190.

8. *Бисенбаев А. К.* Мифы древних тюрков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.eurasica.ru/articles/library/ak_bisenbaev_mify_drevnih_tyurkov/2.

9. Ви, зорі-зориці... Українська народна поезія (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенко, Т. М. Шевчук. – Київ : Молодь, 1991. – 336 с.

10. *Виноградова Л. Н., Усачева В. В.* Береза // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – Москва, 1995. – С. 44–47.

11. *Гримич М.* Зелені свята // Родовід. – 1993. – № 5. – С. 21–29.

12. *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – Київ, 2000. – 380 с.

13. *Грязнов М. П.* Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири [Электронный ресурс] // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1961. – Вып. 3 : Эпоха бронзы и раннего железа Сибири и Средней Азии. – С. 7–31. – Режим доступа : <http://kronk.spb.ru/library/gryaznov-mp-1961.htm>.

14. *Дей О. І.* Українська народна балада. – Київ, 1986. – 262 с.

15. *Житецкий И.* Смена народностей в Южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 371–418.

16. *Іларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу. – Київ, 1992. – 424 с.

17. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 3 кн., 6 т. – Київ, 1994. – Кн. 2, т. 3 : Весняний цикл ; т. 4 : Літній цикл. – 528 с.

18. Книга деда Коркута [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Korkut/framepril32.htm>.

19. *Козлов П. К.* Монголия и Амдо и мертвый город Хара-Хото. – Москва, 1948. – 328 с.

20. *Колесса Ф. М.* Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка // *Колесса Ф. М.* Фольклористичні праці / підгот. до друку В. А. Юзвенко. – Київ, 1970. – С. 172–326.

21. *Колесса Ф. М.* Українська усна словесність / вступ. ст. М. Мушинки. – Едмонтон, 1983. – 645 с.

22. *Костомаров М. І.* Твори : у 2 т. – Т. 1 : Поезії; Драми; Оповідання / упоряд., авт. передм. та приміт. В. Л. Смілянська. – Київ, 1990. – 538 с.

23. *Костомаров Н. И.* Об историческом значении русской народной поэзии // *Костомаров М. І.* Слов'янська міфологія / упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай ; вступ.

ст. М. Т. Яценка. – Київ, 1994. – 384 с. («Літературні пам'ятки України»).

24. Культура киргизів в епосі «Манас» [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://ukrbukva.net/page,4,87150-Kul-tura-kyrgyzov-v-epose-Manas.html>.

25. *Куручкин А. В.* Растительная символика календарной обрядности украинцев // Обряды и обрядовый фольклор. – Москва, 1982. – С. 138–163.

26. *Куручкин О.* Українці в європейській сім'ї: звичаї, обряди, свята. – Київ, 2004. – 248 с.

27. Легенди Криму / передм. М. Рильського. – Симферополь, 1963. – 263 с.

28. Легенды Крыма. – Симферополь, 2005. – 352 с.

29. *Публій Овідій Назон.* Метаморфози / пер. з латин., передм. та прим. А. Содомори. – Київ, 1985. – 304 с.

30. *Роборовский В. И.* Путешествие в Восточный Тянь-Шань и в Нань-Шань. Труды экспедиции Русского географического общества по Центральной Азии в 1893–1895 гг. – Москва, 1949. – 492 с.

31. *Русина О. В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – Київ, 1998. – 243 с.

32. Святыє места Исык-Куля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://traditionalknowledge.org/?page_id=3892&lang=ru.

33. Сеїтумер Емін [Електронний ресурс]. – Режим доступа : [http://kartamirakrym.blogspot.com/search/label/авторы крымскотатарские](http://kartamirakrym.blogspot.com/search/label/авторы%20крымскотатарские).

34. Сказки и легенды крымских татар / составл.: А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. – Симферополь, 1991. – 159 с.

35. Словник античної міфології / уклад.: І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. – Київ, 1985. – 236 с.

36. Словник мови Шевченка : у 2 т. / редкол. В. С. Ващенко (відп. ред.) та ін. – Т. 2 : О–Я / ред. тому: В. Г. Маринченко, Л. О. Родніна. – Київ, 1964. – 569 с.

37. *Тахо-Годи А.* Геліады // Мифологический словарь / гл. ред. Е. М. Мелетинский. – Москва, 1991. – С. 144.

38. *Тахо-Годи А.* Левка // Мифологический словарь / гл. ред. Е. М. Мелетинский. – Москва, 1991. – С. 313.

39. Три тополя казахской литературы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.calameo.com/books/0016250809c1aa7c78f85>.

40. *Халимоненко Г.* Інститут козацтва, тюркського і українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 108–111.

41. *Шевченко Т.* Повести / вступ. ст. Ю. І. Ивакина ; прим. В. С. Бородин. – Киев, 1983. – 456 с.

42. Шевчук Т. Між Заходом і Сходом: мандрівні фольклорні сюжети на українському ґрунті (етнокультурний аспект) // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – Київ, 2000. – Кн. 1–2. – С. 286–292.

43. *Bystroń J. S.* Polska pieśń ludowa: wybór [Електронний ресурс]. – Chicago, 1945. – Режим доступу : http://www.bibliotekapiosenki.pl/Dziewczyna_zakleta_w_drzewo.

44. *Lettenbauer W.* Der Baumkult bei den Slaven. Vergleichende volkskundliche kultur- und religionsgeschichtliche Untersuchung. – Neurid, 1981. – 271 S.

Примітки

¹ До речі, над цією книгою В. Леттенбауер таємно працював у роки Другої світової війни. Слід віддати належне мужності вченого, який фактично ризикував життям, здійснюючи дослідження духовної культури слов'ян, що їх офіційна ідеологія нацистської Німеччини оголосила «нідерменшами» (недолюдьми).

² Необхідно зазначити, що ім'я М. Василенка вказано серед упорядників збірника замов-

лянь «Ви, зорі-зориці...» за непорозумінням. Насправді упорядником книги є Т. Шевчук, а М. Василенко – автором передмови.

³ До речі, великі обшири Німеччини, зокрема на сході країни, у середньовіччі заселяли слов'яни, які здебільшого були асимільовані німцями. Своєрідним реліктом цих слов'ян є сучасні лужичани – невеликий слов'янський народ, що мешкає в Східній Німеччині.

⁴ Переклад з російської В. Балущка. – *Ред.*

⁵ Дякую за допомогу з підбором кримсько-татарського фольклорного матеріалу етнологу з Криму Тетяні Величко.

⁶ Огузи – група тюркських кочових племен, які в епоху середньовіччя під тиском тюркських спільнот кимаків / кипчаків переселилися з району, що розташовувався на схід від Каспійського моря, на захід. Огузів вважають «мовними предками» турків, туркменів, азербайджанців, гагаузів, частково кримських татар, узбеків та деяких інших етносів. Огузький епос сформувався у XIII–XV ст. й увійшов до скарбниці народної культури багатьох тюркських народів.

SUMMARY

The birch takes a significant place in folklore, mythology and rituals of the overwhelming majority of Slavic people. At the same time in beliefs, folklore and rites of the Ukrainians of the most of the regions (except Polissia and the Carpathians) birch has mainly yielded to poplar: traditional beliefs and a folk ballad about the transformation of girl or young woman into poplar, the rite to lead the poplar, etc. The Ukrainians, as the Russians or Finns do, compare a slender girl and a young woman in folklore texts and author's artistic works with poplar instead of birch or rowan-tree. The ballad plot *daughter-in-law charmed into poplar* is fixed in Ukraine in 140 variants. It occurs among the neighbouring Slavic nations as well, and comes, as Jan Stanisław Bystroń has ascertained, exactly from Ukraine; however, a heroine there changes primarily not into poplar but into other species of trees. O. Dei thinks that the ousting of other sorts of trees with poplar among Ukrainians in this ballad took place owing to the fact that in the late XVIIIth – early XIXth centuries in Ukraine the Lombardy poplar imported from Italy had been massly cultivated. But this version is not confirmed with facts. At the same time in the case of poplar the Ukrainians are quite similar with the Turks. In particular, poplar plays a very important role in cosmological beliefs, folklore, rituals and spiritual culture of the Turkic people in general. It as one of the basic, archetype symbols of mentality and beliefs, as well as a significant figure of folklore. The legend about girl's transformation into poplar is also fixed in the Turks. Obviously, the figure of poplar has hit into Ukrainian beliefs, folklore and rituals in the course of the Ukrainians' large-scale ethnic interaction with the Turks in Medieval – Early Modern times. However, the Ukrainians have combined borrowed from the Turks poplar just with girls' and women's figures, that should be recognized as a specific feature of proper Ukrainian spiritual culture. Still the figure of poplar among the Turkic people has a much more universal and overall meaning.

Keywords: poplar, folklore, ballad, beliefs, spiritual culture, borrowing, Ukrainians, Turks.